ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN - POLONIA
VOL. XIV/XV SECTIO FF 1996/1997

Instytut Filologii Polskiej UMCS
Lublin

HALINA WIŚNIEWSKA

Orientalizmy i rutenizmy — wyrazy modne w XVII wieku (na przykładzie utworów poetykich)

Emprunts aux langues orientales et au ruthène — lexique à la mode au XVIIe siècle (sur l'exemple des oeuvres poétiques)

Za wzmożony okres napływu orientalizmów i rutenizmów[1] do języka literackiego uznaje się wieki XVI i XVII[2]. Zamierzamy ten sąd uszczegółowić, biorąc za podstawę materiałową kilka utworów pięciu wybitnych poetów baroku:

— S. Twardowskiego (ok. 1600–1661) *Przeważna legacyja Krzysztofa Zbaraskiego* [...] *od* [...] *cesarza tureckiego Mustafy* (Kraków 1633), *Szczęśliwa moskiewska wyprawa Władysława IV* (1649), *Dafinis* (Lublin 1638), *Nadobna Paskwalina* (Kraków 1655);

— K. Opalińskiego (1609–1655) *Satyry albo przestrogi* (Leszno 1650);

— B. Zimorowica (1597–1677) *Sielanki nowe ruskie* (Kraków 1663);

— W. Kochowskiego (1633–1700) *Liryka i epigramata* (Kraków 1674), *Dzieło Boskie albo pieśni Wiednia wybawionego* (Kraków 1681), *Trybut należyty wdzięczności* [...] *albo psalmodia polska* (Częstochowa 1695);

[1] Objaśnienie terminów w: J. Reczek, W. Pisarek, *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1994, s.v.

[2] Np. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego. Doba średniopolska*, Warszawa 1965, s. 155–158; H. Rybicka-Nowacka, *Szkice z dziejów polskiego języka literackiego*, Warszawa 1990, s. 116–118.

— W. Potockiego (ok. 1621–1696) *Transakcyja wojny chocimskiej* (ok. 1670)[3].

Teksty te są różne rodzajowo i gatunkowo, co pozwoli stwierdzić, czy istnieje zależność między liczbą zapożyczeń a konwencją poetycką tekstu. Ich autorami są osoby pochodzące z różnych ziem Rzeczypospolitej (W. Kochowski z Gór Świętokrzyskich, W. Potocki z okolic Biecza, B. Zimorowic ze Lwowa, S. Twardowski i K. Opaliński z Wielkopolski) i ten fakt pozwoli z kolei ukazać ewentualne wpływy mowy regionu na ilość i jakość zapożyczeń.

W wyniku ekscerpcji tekstów zgromadziliśmy 374 hasła, wyłącznie rzeczowniki pospolite, celowo pomijając inne części mowy, na ogół pochodne, oraz bardzo bogatą onomastykę. Słownik został uporządkowany w mniejsze grupy semantyczno-alfabetyczne[4].

1. Nazwy osób i grup ludzi:

A. męskie:

a) orient.: adziamugłan ‘chłopiec’; *Tam widzieć adziamugłan zgraje dziesięcinnych, Których z ręku rodziców wydarszy niewinnych Na* [...] *obraca posługi* Leg 102 (Tw 4)[5], aga ‘dowódca’ (Tw 13, Pot 9), azap ‘żołnierz’; *Straż cesarskich azapów i lekkiej piechoty* Leg 45 (Tw 2), bałamut (Opal 2, Pot 1), ban ‘namiestnik w Chorwacji’ (Pot 2), basza ‘dygnitarz, wielkorządca’ (Tw 28, Opal 1, Pot 33, Koch 6) | pasza (Pot 1, Koch 6), beg ‘urzędnik’ (Tw 10, Koch 1), beglerbeg ‘tytuł naczelnego wodza’ (Tw 4, Koch 2), bisurman ‘wyznawca Islamu’ (Tw 11, Opal 1, Zim 1, Pot 19, Koch 6), boluk ‘tytuł urzędnika’; *Więc do innych boluków i begów* Leg 78 (Tw 1), ciorbadzij ‘sługa przy stole’; *Nad nim pierzem pawiem trzęsą ciorbadzije* Leg 23 (Tw 2), ciura ‘pachołek, sługa’ (Tw 1, Opal 1, Zim 1, Pot 22, Koch 3), czausz ‘poseł sułtana’ (Tw 17, Pot 2, Koch 3), drahaman ‘tłumacz’ (Tw 2), dywan ‘rada państwa’ (Tw 26, Pot 8, Koch 1), gałga ‘następca tronu tatarskiego’ (Tw 3, Pot 3),

---

[3] Korzystam z wydań: *Poezje* Samuela z Skrzypny Twardowskiego, Kraków 1861, z. 1, 3, 4, wyd. K. J. Turowskiego; *Dafnis drzewem bobkowym*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1976; *Nadobna Paskwalina*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1980; K. Opaliński, *Satyry*, oprac. L. Eustachiewicz, Wrocław 1958; B. Zimorowica *Sielanki* (1663), wyd. J. Łoś, Kraków 1916, W. Potocki, *Wojna chocimska*, wyd. P. Chmielowski, Warszawa 1880; W. Kochowski, *Utwory poetyckie*, wybór, oprac. M. Eustachiewicz, Wrocław 1991. Wprowadzam skróty: Tw — Leg, Opal — Sat, Zim — Siel, Pot — Wch, Koch — Lir, Psal.

[4] Stan badań leksykologii w: R. Tokarski, *Struktura pola znaczeniowego (studia językoznawcze)*, Warszawa 1984, W. Miodunka, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa 1989, s. 141–167.

[5] Ograniczamy cytację do niezbędnego minimum. Podajemy hasło, znaczenie i kontekst wyrazu, jeśli jest niezrozumiały oraz frekwencję wyrazu u poszczególnych poetów.

g a u r|g i a u r 'niewierny' (Tw 14, Zim 1, Pot 32, Koch 4) |g a u r z y n (Tw 1), h a n 'tytuł władców tatarskich i mongolskich' (Tw 1, Pot 12, Koch 3), h a r a m ż a 'zgraja, tłum, motłoch'; *Tamże zaporowskie z swych szańców patrzyły haramże* Wch 181 (Pot 4), h e d e r l 'bohater, rycerz, święty'; *Na obraz świętego Jurija patrzą Turcy, mają go za swego hederla, bohatyra* Leg 124 (Tw 1), h e l i k 'sługa, czeladź'; *Prowadził* (jeńców) *leda helik, leda ciura podły* Wch 188 (Pot 2), h o d z i a 'duchowny' (Tw 2, Pot 3), h o r d a|o r d a 'oddział tatarski' (Tw 3, Zim 4, Pot 35, Koch 9), h o r d y n i e c 'członek hordy' (Tw 3, Zim 2, Pot 4, Koch 5), h o r d y ń c z y k 'dem. tu: Kupido' (Zim 1), i c z o g ł a n 'kadet janczarski' (Tw 6), j a n c z a r 'doborowy piechur' (Tw 42, Pot 17, Koch 8), j a n c z a r a g a 'dowódca janczarów' (Tw 6, Pot 9), j a s y r 'jeńcy' (Pot 2, Koch 2), k a d y j 'sędzia' (Tw 3), k a l e k a (Zim 1, Pot 1, Koch 2), k a ł a u z 'przewodnik' (Tw 1, Pot 8, Koch 1), k a p e d z i j 'Tw[6]: odźwierny' (Tw 3), k a r a w a n a 'grupa podróżujących' (Tw 4), k a z y ł a s k i e r 'sędzia wojskowy' (Tw 3), k i h a j a 'pośrednik w interesach; Tw: sekretarz' (Tw 7, Koch 2) k i z ł a r a g a 'najwyższy sędzia' (Tw 3), k o b e ź n i k 'grający na kobzie' (Zim 3), m a m e l u k 'członek gwardii sułtana' (Pot 3), m a n z u ł 'biedak, nędzarz, sługa'; *Hołyszem i manzułem już zostanie wiecznym* Leg 149 (Tw 2), m a s ł o c z n i k 'ten, kto pije masłok, pijak' (Pot 1), m o f t y|m u f t i 'duchowny, znawca Koranu' (Tw 11, Pot 5), m u r z a 'książę' (Tw 1, Pot 3, Koch 1), m u s s a w a r a 'wielka rada' (Tw 2), m u z u ł m a n 'wyznawca Islamu' (Tw 2, Koch 1), o d a 'oddział wojska, pułk' (Tw 6), p o t u r n a k 'ten, kto przejął wiarę i obyczaje Turków' (Tw 1, Pot 1, Koch 1), r e i ż 'Tw: pisarz' (Tw 2), s a r a s k i e r 'dowódca' (Koch 2), s e d z i a k 'wojewoda' (Koch 1), s o ł h a k 'łucznik' (Tw 1, Pot 1, Koch 2), s p a h i j 'żołnierz konny' (Tw 12, Pot 1, Koch 3), s u ł t a n 'tytuł władcy tureckiego' (Tw 9, Pot 1, Koch 2), s u r m a c z 'grający na surmie' (Koch 1), t a l i z m a n 'duchowny'; *Co przy trzechset stawało ołtarzów kapłanów, Tyle dziś bredzi swoje gusła talizmanów* Leg 107 (Tw 2, Koch 1), t a t a r c z u c h 'dziecko wziętej do niewoli niewiasty' (Pot 1), t e l b u g 'goniec tatarski' (Tw 1), t e w t e r d a r 'skarbnik' (Koch 1), t ł u m a c z (Tw 14, Opal 1), u l f a g 'żołnierz jazdy zaciężnej' (Tw 2), w e z y r 'jeden z siedmiu zastępców sułtana' (Tw 117, Opal 1, Pot 37, Koch 11), w e z y r a z 'najwyższy wezyr' (Tw 3, Koch 1);

b) rut.: a r c h a n d y j a 'zgraja, tłum' (Zim 1, Pot 1), a s s a w u ł a 'oficer' (Zim 1, Koch 1), a t a m a n 'dowódca' (Zim 2), b a j t k o 'duchowny'

[6] Tego rodzaju odsyłacz informuje, że powtarzamy objaśnienie Twardowskiego, które znajdujemy w pierwodruku przy hasłach: *auratbazar, ciokał, derbent, kajmak, kapedzij, karwaser, kihaja, munsztułuk, mussawara, reiż, sorbet, tapczan, telbug, tulip, tymar, zekir*. Za: I. Szlesiński, *Język Samuela Twardowskiego*, RKJ ŁTN, t. XVII, Łódź 1971, s. 181–198.

(Pot 1), bohater (Tw 20, Opal 1, Pot 9, Koch 19), bojar ʻwielki panʼ (Tw 4, Zim 1, Pot 2), car (Tw 9, Opal 1, Pot 14), carowic (Pot 1), czambuł (Koch 1), czereda (Pot 2), czerń ʻzgraja, chłopstwoʼ (Tw 3, Zim 3, Pot 1), ćma ʻmnóstwo, zgrajaʼ (Pot 3), diak ʻśpiewak cerkiewny, niższy duchownyʼ (Zim 1, Koch 1), druh ʻprzyjaciel, kompanʼ (Zim 1, Koch 1), drużyna ʻoddziały piechotyʼ (Tw 4, Zim 3, Pot 4, Koch 2), hałastra (Opal 1, Zim 1, Pot 1, Koch 1), hołota (Zim 2, Pot 4, Koch 1), hołysz ʻpróżniak, nędzarzʼ (Tw 1), hospodar ʻtytuł książąt mołdawskichʼ (Tw 23, Pot 22), hospodarczyk dem. (Tw 1), hospodyn ʻduchownyʼ (Zim 1), hossudar ʻtytuł namiestnikaʼ (Zim 1), hultaj (Tw 1, Opal 1, Zim 1, Pot 2), huńko ʻbiedak, nędzarzʼ *Z onych wzgardzonych huńków, koziarzów, rolników Namnożyło się wodzów* Siel XVI 33 (Zim 1), ihumen ʻprzełożony klasztoruʼ (Zim 1, Koch 1), komonnik ʻoddział jazdy bez taboruʼ (Tw 2, Opal 1, Pot 6), latopis ʻkronikarz, historykʼ (Koch 1), mołodec (Koch 1), mołojec (Tw 2, Zim 2), mużyk ʻchłopʼ (Zim 1), naszyniec ʻziomekʼ (Zim 2, Pot 1), opryszek (Tw 1, Pot 8), pobratym (Zim 1, Pot 3, Koch 1), pohaniec (Tw 8, Opal 1, Zim 1, Pot 1, Koch 5), pokum (Tw 5, Pot 1, Koch 1), pop ʻduchownyʼ (Tw 3, Opal 1, Zim 1, Pot 6, Koch 1), przystaw ʻstrażnik, opiekunʼ (Tw 5, Pot 1), rubacha ʻczłowiek rubasznyʼ (Koch 1), serdyt ʻzuchʼ (Koch 2), skomoros ʻsowizdrzał, włóczęgaʼ (Zim 1), skomon ʻwłóczęga, nicpońʼ; *Ostatek czerń, szarańcza, motłoch, skomon, smoła* Wch 174 (Pot 1), sotnia ʻoddział (stu) Kozakówʼ (Koch 1), starodub ʻstary głupiecʼ (Opal 1), starszyna ʻoficerʼ (Tw 1, Zim 1, Pot 11), szaławiła (Pot 1, Koch 2), świszczennik ʻduchownyʼ (Zim 1, Koch 1), trużenik ʻpielgrzymʼ (Zim 2), wataha ʻoddział Tatarówʼ (Zim 1, Pot 1), wiernik ʻchrześcijaninʼ (Zim 1), władyka ʻbiskup obrządku wschodniegoʼ (Zim 1), zmiennik ʻzdrajcaʼ (Tw 2);

B. żeńskie:

a) orient.: sołtana ʻpierwsza żona sułtanaʼ (Tw 14),

b) rut.: bohaterka (Tw 1), czernica ʻzakonnicaʼ (Zim 1), druhna (Koch 1), drużka (Tw 1), dziewcza ʻharemʼ; *I do dziewczy zarazem pobieży sołtaniej* Leg 78 (Tw 1), kniehyni ʻksiężnaʼ (Zim 1), latopiska ʻkronikarka, tu: muza historii, Klijoʼ (Koch 1), mołodyca (Zim 1), nowożonka (Zim 1), płaczennica ʻpłaczka żałobnaʼ (Zim 2), popowiczówna ʻcórka popaʼ (Zim 1), proskurnica ʻpiekarka chleba święconego na Hostięʼ (Zim 1), sielanka ʻwieśniaczkaʼ (Tw 1, Zim 2), sieluszka ʻwieśniaczkaʼ (Zim 1), wiedma (Tw 1, Zim 2, Koch 3), żonka (Zim 1).

2. Nazwy pomieszczeń i budowli:

a) orient.: auratbazar 'Tw: rynek dziewczy' (Tw 2), bazar (Tw 5, Zim 1, Pot 4), bezestan 'targowisko pod dachem' (Tw 3), derbent (Tw 2), hladon 'wybieg'; (koń Chodkiewicza) *Na statecznym przed wojski krzepi się hladonie* Wch 140 (Pot 1), iczogłanija 'szkoła janczarów'; *Jednych* (chłopców) *do iczogłanij biorą zaraz carskich* Leg 162 (Tw 1), jedykuła 'więzienie, budynek o siedmiu wieżach' (Tw 9, Pot 5), karwaseraj 'Tw: gościniec, gospoda' (Tw 3), kosz 'obóz wojskowy Turków lub Tatarów' (Tw 2, Zim 1, Pot 6), kotara 'lichy namiot, zasłona' (Tw 1, Zim 1, Pot 6), majdan 'plac w obozie' (Tw 1, Pot 10, Koch 3), meczet (Tw 18, Pot 13, Koch 2), moscha 'meczet' (Tw 1, Koch 1), oda 'koszary'; *Acz łaźnie, karwasery, seragle, ody, Bezestan godzien podziwu* Leg 134 (Tw 3), seraglija 'szkoła'; *A drugich do seraglij* (biorą), *gdzie pod eunuchami Arabską się etyką bawią i pismami* Leg 162 (Tw 3), saraj 'pałac' (Tw 34, Zim 1, Pot 3, Koch 3), tymar 'folwark' (Tw 5, Koch 1),

b) rut.: cerkiew (Tw 3, Zim 13, Pot 3, Koch 3), chata (Tw 2, Opal 2, Zim 4, Pot 1, Koch 3), chatka (Koch 2), derewnia 'wieś' (Tw 1), horod 'miasto' (Tw 1), hrad 'miasto' (Zim 1), kucza 'szałas, lichy namiot' (Zim 1, Pot 2), kureń|kurzyniec 'wieś' (Koch 1, Pot 1), monastyr 'klasztor' (Zim 2), palanka 'palisada, miejsce obronne' (Zim 1), sioło 'wieś' (Tw 1, Zim 3, Pot 1, Koch 2), słoboda 'wieś' (Opal 4, Koch 2), zimowla 'leża dla wojska na zimę' (Opal 1).

3. Nazwy ubrania, klejnotów, tkanin:

a) orient.: baczmagi 'obuwie' (Koch 1), burka 'krótki płaszcz' (Pot. 2, Koch 5), czuchaj 'kurtka' (Opal 1), delia (Pot 1), ferezja 'kaftan' (Tw 1, Opal 2), giermak 'płaszcz' (Tw 1, Opal 1, Koch 1), haba 'płaszcz' (Tw 2), jamołka 'czapka' (Tw 1), kabat 'kaftan' (Tw 1), kabacik (Opal 1), kaftan (Tw 14, Pot 7), kaleta 'woreczek na monety' (Zim 4), kanak 'naszyjnik' (Tw 2, Opal 2, Zim 1, Koch 1), kiwior 'czapka' (Tw 1), kołpak 'czapka' (Opal 1, Zim 1, Pot 1), misiura 'tu: ozdobne nakrycie niewiast bułgarskich'; *W turskim były stroju, Uzłocone na głowie misiury i bindy* Leg 141 (Tw 1), opończa 'szeroka peleryna' (Tw 1, Zim 1, Pot 2, Koch 2), papucie (Tw 3), szarawary (Koch 1), telej 'płaszcz' (Tw 4, Zim 1, Pot 4, Koch 1), tulip 'zawój' (Tw 4), zekir 'pierścień' (Tw 2); atłas (Pot 2), bisior (Zim 1), kamcha 'adamaszek' (Tw 1, Pot 1), kitajka 'jedwab' (Opal 3, Pot 3, Koch 1), musułbas 'tkanina bawełniana' (Pot 1), safian 'miękka skóra' (Opal 2, Pot 1), tabin 'jedwab' (Opal 2), tafta (Tw 3), telet 'aksamit' (Tw 1, Opal 1, Koch 1),

b) rut.: odzież (Tw 1, Pot 2, Koch 1), portki (Koch 3), serdak (Tw 1, Koch 2), sorok 'wiązka 40 sobolich skór' (Tw 6), szłyk 'czapka' (Pot 2).

4. Nazwy pożywienia:

a) orient.: abucht 'suszone mięso' (Tw 1), bastrama 'suszone mięso' (Tw 2), boża 'napój z prosa' (Tw 1), ciorba 'poczęstunek' (Tw 4), cybeby 'rodzynki' (Pot 1), kajmak 'Tw: mleko zsiadłe z bawołów' (Tw 1), kawa (Tw 1, Pot 3), masłok 'napój odurzający' (Pot 5), sałamacha 'rodzaj kisielu' (Pot 1), sorbet 'napój orzeźwiający' (Tw 4, Pot 3), tołokno 'kasza ze słoniną' (Pot 1),

b) rut.: horylica 'gorzałka' (Zim 1), knysze 'pierogi' (Tw 1, Zim 2), pierogi (Tw 1, Zim 2).

5. Nazwy przedmiotów gospodarstwa domowego:

a) orient.: bukłak 'worek na wodę' (Koch 1), czara (Tw 3, Zim 1, Koch 3), czarka (Opal 3, Pot 1), farfura 'naczynie fajansowe lub porcelanowe' (Tw 1, Pot 3), imbryk (Tw 3), taca (Tw 2, Koch 1); dywan 'kobierzec' (Pot 4), kieremsały 'towary na bazarze' (Tw 1), sepet 'kufer, skrzynia' (Pot 2), szachy (Tw 1), tapczan 'Tw: u możniejszych z kobiercy, u uboższych z rogoży przykrycie na ziemi bywa' (Tw 4),

b) rut.: kusz 'dzbanek' (Tw 1, Zim 1, Pot 1, Koch 2), roztruchan 'puchar, kielich' (Tw 1), karuk 'klej' (Tw 2).

6. Nazwy broni i ekwipunku:

a) orient.: andzar 'nóż, sztylet' (Tw 1, Pot 1, Koch 1), arkan (Pot 1), bułat 'miecz, szabla' (Tw 1, Pot 4, Koch 5), buława 'laska, symbol władzy hetmana' (Tw 1, Opal 9, Pot 14), buńczuk 'ogon koński na żerdzi, znak konnicy' (Tw 2, Pot 16, Koch 2), buzdygan 'laska z gałką, znak oficera' (Pot 2), czaprag 'przykrycie konia' (Tw 1, Pot 2), czekan 'toporek' (Tw 2, Opal 1), czołdar 'przykrycie na konia' (Tw 2, Koch 1), dawdyk 'przykrycie konia' (Pot 1), demesza|denuszka 'szabla' (Pot 1, Koch 1), dera (Tw 5, Pot 1), dziamałuk 'armata'; *Stąd napierwej runie Pod szarajem dziamałuk, toż i inne działa* Leg 152 (Tw 1), dzida (Tw 6, Pot 9, Koch 5), dziryt 'oszczep, włócznia' (Pot 4, Koch 1), janczarka 'strzelba' (Tw 1, Zim 1), kajdany (Tw 5, Zim 1, Pot 6, Koch 12), kałkan 'tarcza' (Koch 2), kańczug 'bicz z rzemieni' (Pot 2, Koch 1), kiścień 'bicz' (Zim 1, Pot 2), kołczan 'pochwa na strzały' (Zim 3, Koch 2), misiura 'hełm' (Pot 1), misiurka (Tw 2, Pot 1), musat 'ostrze, miecz' (Pot 2, Koch 1), sajdak 'pochwa na strzały' (Tw 11, Opal 1, Zim 3, Pot 3, Koch 2), temblak 'pasek u rękojeści szabli' (Pot 1), temruk 'więzy, pęta, okowy' (Tw 4),

b) rut.: basałyk 'bicz' (Zim 1), kulbaka 'wysokie siodło' (Zim 1, Pot 1, Koch 1), nahajka 'bicz' (Opal 3), rohatyna 'lekka włocznia' (Tw 4, Pot 4), samopał 'strzelba' (Zim 2, Pot 8).

7. Nazwy pojazdów i ich części:

a) orient.: bazar 'tu: wóz z towarem'; *Gdy już ciężkie bazary w srogim zamieszaniu nazad uchodzą* Psal 425 (Koch 1), juki 'toboły, wory' (Tw 6, Zim 1, Pot 4, Koch 2), karawan 'wóz'; *Pełen złota karawan na wojenne spezy* Wch 277 (Pot 2), samara 'wóz' (Tw 1, Pot 1),

b) rut.: czajka 'łódź' (Tw 1, Pot 3, Koch 1), hołobla 'dyszel poboczny' (Pot 1), kolasa (Opal 1), kolaska (Opal 1, Zim 1), maża 'wóz' (Zim 1, Pot 1), perem 'prom' (Tw 3), sudno 'łódź, czółno' (Tw 6, Pot 2), talaga 'wóz' (Pot 3), talażka (Pot 1).

8. Nazwy monet, opłat, danin:

a) orient.: aspra 'moneta' (Tw 1, Pot 1), haracz (Tw 8, Pot 13, Koch 2), munsztułuk 'Tw: upominek' (Tw 3, Pot 1), serys 'moneta' *Przywiózł w czerwonych i serysiech nad trzysta tysięcy* Leg 112 (Tw 1), ulaf 'żołd' (Tw 10),

b) rut.: denhy|dzięgi (Zim 1, Pot 1), rubel (Tw 1), także: polon 'zdobycz, plon' (Tw 1).

9. Słownictwo muzyczne:

a) orient.: dzynga 'talerze, żele' (Tw 1, Pot 1, Koch 1), kobza 'rodzaj lutni' (Tw 1, Pot 1, Koch 1), surma 'trąba' (Tw 2, Zim 1, Pot 3, Koch 1), tołombas 'wielki bęben' (Koch 1),

b) rut.: bandora 'rodzaj lutni' (Tw 1, Zim 1, Koch 1, Pot 3), teorban 'rodzaj lutni' (Koch 1), hołubiec 'tu: rytmiczne uderzenia palcami' (Zim 1), wiekiera 'tu: taniec z maczugą' (Zim 1).

10. Nazwy zjawisk atmosferycznych, ukształtowania terenu:

a) orient.: brak,

b) rut.: krynica (Tw 2, Zim 5, Pot 1, Koch 4), manowce (Tw 1, Pot 4), pieczara (Tw 2, Zim 1, Pot 1), porohy 'progi skalne na Dnieprze' (Tw 4, Zim 1, Pot 12, Koch 1), rubieże (Tw 2, Koch 1), tuman (Pot 3), uroczyszcze (Pot 1), werteby (Zim 1, Pot 3, Koch 1), wodomycza 'struga' (Tw 1).

11. Nazwy zwierząt:

a) orient.: arabczyk 'od *araba*: koń' (Pot 1), arabin 'ts.' (Pot 1), bachmat 'koń' (Tw 1, Pot 5, Koch 1), buhaj (Tw 3, Zim 1, Koch 1), ciokał 'szakal' (Tw 1), czaban 'wół' (Tw 2, Zim 2, Pot 1), czabanka (Zim 1), dzianet 'rasowy koń' (Tw 4, Pot 3), panhat 'może rasa konia, niezn.'; (Febus) *Ogniste pędzi w szorze iskrzącym panhaty, Których jeszcze nad ziemią nie gorzały cugi* Wch 132 (Pot 1), rumak (Opal 1, Pot 2),

sarnapa 'żyrafa' (Tw 2), szarańcza 'owady jadalne oraz przezwisko tłumu'; *Przydzie zbierać po lesie ogryzki, szarańczę* Wch 112 (Pot 2, Koch 1), turek 'rasa konia' (Pot 1, Koch 1),

b) rut.: czerepacha 'żaba, tu: plugawy gad' (Zim 1), hodyniec 'stary dzik, żubr' (Tw 3, Koch 3), klacz (Tw 1, Pot 2, Koch 2), kotiucha 'pies, tu przezwisko' (Zim 1), wałach 'wytrzebiony ogier i przezwisko Turków' (Pot 2, Koch 2), wałaszek (Koch 1), zezula 'kukułka' (Zim 1), także: chwost 'ogon' (Zim 1, Pot 2), czerewa 'trzewia' (Koch 2).

12. Nazwy roślin:

a) orient.: arbuz (Tw 2), czair 'świeża trawa' (Tw 3), tawuła (Tw 1), tulipan (Tw 5, Zim 1, Koch 2),

b) rut.: czeremcha (Zim 1), czereśnia (Tw 1), dereń (Tw 1, Zim 1, Koch 1), smeredyna 'porzeczka' (Zim 1), wasiłek 'bławatek' (Zim 3), winohrad 'winna latorośl' (Tw 2, Zim 3, Pot 1, Koch 1).

13. Nazwy tekstów mówionych i pisanych:

a) orient.: alkoran 'święta księga Islamu' (Tw 6, Pot 2, Koch 2), atłan 'komenda'; *Okrzyknąwszy zwyczajnym ordy swe atłanem* Wch 107 (Pot 1), bujurdun 'wyrok śmierci'; *Porzezał działałyje, zdrapał bujurduny* Leg 71 (Tw 2), działałyj 'wici, rozkazy' (Tw 2), emir 'rozkaz' (Tw 7, Pot 3, Koch 3), fetwa 'klątwa' (Tw 1), hałła 'okrzyk bitewny muzułmanów' (Tw 6, Pot 11, Koch 2), hegira 'księga'; *Przeklęctwo nań i fetwę włoży ostateczną I w hegirze nic nie pisze swojej, Tylko sny albo bajki* Leg 122 (Tw 1),

b) rut.: bałuch 'krzyk, tumult'; *Bałuch okropny z wrzasku, lamentów i pisku umierających* Siel XV 253 (Zim 1, Pot 1), duma 'pieśń' (Tw 3, Zim 4, Pot 2, Koch 3), hałas (Tw 7, Opal 4, Zim 9, Pot 4, Koch 1), howor 'rozmowa' (Tw 1), mołczanka 'milczenie' (Zim 1), pomienienia 'wypominki zmarłych' (Zim 1), prynuka|przynuka 'zachęta, namowa' (Pot 5, Koch 2), przykaz 'rozkaz' (Tw 2), pytki 'badanie, przesłuchiwanie, zmuszanie do wyznań' (Zim 2, Pot 2), ramota 'święta księga, pisma urzędowe' (Zim 1, Pot 4), ryża 'tu: cerkiewne, cenne księgi'; *Poszły na łup Tatarom ruskie ramoty i ryże* Siel XVI 232 (Zim 3, Tw 1), rozhowor 'petraktacja' (Pot 2, Koch 1), sielanka 'utwór, wiersz o pasterzach' (Opal 1, Zim 3).

14. Nazwy czynności, walki:

a) orient.: dziaż 'walka' (Tw 1), szach 'ruch w grze' (Tw 1),

b) rut.: bałuk 'na czworakach, leżąc'; *Nim się zwleką posiłki, o których coś słychać, że leżą na bałuku* Wch 136 (Zim 1, Pot 1), kozaczyzna 'bunt kozacki'; *Co nas wszytkich i naszą ojczyznę Potkało w nieszczęśliwą teraz kozaczyznę* Siel XV 5–6 (Zim 3), pohończa 'pogoń'; *Jedni w pohończą od*

dzid, drudzy od szabel swą śmiertelność kończą Wch 164 (Pot 1), prasołka 'handel rybami' (Zim 1), rabież (Pot 4, Koch 1), służba 'msza' (Zim 2), trużenie 'pielgrzymka' (Zim 2), wieczernia 'nieszpory' (Zim 1).

15. Nazwy stanów, świąt:

a) orient.: bajeran 'święta po okresie postu' (Tw 4), kalectwo (Koch 1), mahometyzm (Koch 1), rekutyt 'obrzezanie'; *Izali tak zawsze rekutyt ten Imię Twoje święte bluźnić będzie i sromić przybytek Najwyższego* Psal 406 (Koch 1), wezyrat (Pot 1),

b) rut.: carstwo (Tw 1, Koch 1), kołtun 'choroba włosów' (Tw 2, Koch 2), mir 'pokój, przymierze' (Tw 7, Zim 2, Pot 15, Koch 4), narowy (Opal 1), obiednia 'msza, suma' (Zim 2), piątnica 'wielki piątek' (Zim 1), pomarlica 'pomór na bydło' (Zim 1), prażnik 'odpust, święto' (Tw 1, Zim 1), także bies (Opal 5, Zim 2, Pot 4, Koch 2), upiór (Zim 1).

16. Nazwy uczuć:

a) orient.: brak,

b) rut.: bogomyślność (Tw 1), czołobitnia (Tw 1, Koch 3), duma 'pycha, zarozumiałość' (Tw 16, Opal 2, Pot 1), ohyda (Tw 10, Zim 1, Pot 8, Koch 11), sorom 'wstyd, sromota' (Pot 1).

Podział znaczeniowy zapożyczeń unaocznia, ze najliczniejsze są wyrazy, będące nazwami osób (132 hasła, 36,4% zbioru), co potwierdza badania etno- i socjolingwistów, iż mamy antropocentryczne widzenie rzeczywistości[7]. Ilościowo przeważają nazwy konkretne nad abstrakcyjnymi, gdyż leksyka nazywająca osoby, przedmioty (szczególnie broń, świadcząca o znacznej technizacji życia) jest stosunkowo obszerna; mało mamy nazw niewiast (prawie tylko u Zimorowica), zwierząt (tu nieco liczniejsze nazwy ras koni, stanowiących integralną część ówczesnej armii), roślin, zjawisk przyrody. Nazwy instytucji, przejawów życia społecznego, np. handlu oraz psychiki człowieka, sygnowane są nielicznymi hasłami.

Ze względu na znaczenia i frekwencję zapożyczeń utwory można podzielić na dwie grupy. Do większości tekstów wprowadzono mało zapożyczeń z niską ekstensją. Na przykład u S. Twardowskiego w *Szczęśliwej moskiewskiej wyprawie* znajdujemy 20 haseł w 30 użyciach, w *Nadobnej Paskwalinie* — 31 haseł w 51 użyciach, w *Dafnis* — 24 hasła w 34 użyciach. Podobnie jest w *Satyrach* K. Opalińskiego: 42 hasła w 72 użyciach, u W. Kochowskiego w *Pieśniach Wiednia wybawionego*: 29 haseł, 59 użyć, w *Psalmodii polskiej*: 32 hasła, 38 użyć. A więc niezależnie od tego, czy były to panegiryki, wiersze satyryczne, stylizacja psalmiczna, powieść poetycka, nasycenie

[7] Np. S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1994, s. 155–164.

zapożyczeniami utworów poetyckich jest stosunkowo niewielkie, a ich ekstensja nie przekracza średniej 1:2.

Odmienną sytuację dostrzegamy w utworach charakteryzujących wrogów: Turków, Tatarów i Kozaków. W *Przeważnej legacyji* S. Twardowskiego wystąpiły 182 hasła ze średnią 4,5 (843 wyrazy), podobnie w *Wojnie chocimskiej* W. Potockiego mamy 171 haseł ze średnią 5 (966 użyć), co uległoby intensyfikacji, gdybyśmy włączyli do zbioru wyrazy pochodne i bardzo liczne nazwy ziem, krajów i narodowości. Stan ten potwierdzają *Sielanki* B. Zimorowica. W dwóch wierszach XV *Kozaczyzna* i XVI *Burda ruska*, które wypełnia narracja o rzezi mieszkańców Lwowa przez Kozaków B. Chmielniciego i Tatarów (1648), znajdujemy 67 haseł, tj. 52% całości zbioru, gdy mniej zapożyczeń zawierają pozostałe wiersze o życiu pasterzy.

Tego rodzaju analiza pozwała wysnuć wniosek, że o wprowadzeniu zapożyczeń decydowała przede wszystkim t e m a t y k a utworów, a nie ich gatunek lub miejsce urodzenia poety. Opisy Istambułu, wizyt poselskich u wezyra i sułtana, psalmy dziękczynne o zwycięstwie nad Turkami, liryki o poległych pod Batohem, opis wyglądu husarza, obozów wojennych, potyczek, bitew pod Chocimiem, klęski Lwowa, powodowały zagęszczenie wyrazów obcych w tekście, gdyż wzmacniały wiarygodność informacji i ekspresję opisu. Pełniły wówczas nie tylko funkcję informacyjną przez wprowadzenie nazw-zapożyczeń rzeczowych (np. tytułów władców, urzędników, dowódców wojskowych, broni, instrumentów, ubrania, pożywienia), ale także wywoływały atmosferę „inności", uznaną za egzotykę orientalną i kresową w późniejszych wiekach.

Część z tego zbioru (około 30 haseł), to wyrazy o prymarnej funkcji ekspresywnej, służącej pejoratywnemu określeniu wrogów. Mamy tu przenośnie-nazwy zwierząt, np. *kotiucha, szarańcza, wałach*, derywaty-neologizmy np. *masłocznik, tatarczuch* oraz nazwy ekspresywne implicytne, np. *hołysz, rubacha, manzuł.*

Analiza etymologii[8] zapożyczeń dowodzi, że mamy w zbiorze niewielką przewagę orientalizmów nad rutenizmami (55%, 45%), W grupie pierwszej znajdujemy więcej nazw ubrania, pożywienia, a przede wszystkim broni;

---

[8] Genezę zapożyczeń określamy przede wszystkim za *Słownikami wyrazów obcych* J. Tokarskiego (Warszawa 1970) i Z. Rysiewicza (Warszawa 1961). Następnie korzystamy z badań szczegółowych: T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa 1980, S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń 1949, I. Szlesiński, *op. cit.* oraz słowniki w: *Trzy relacje z polskich podróży na wschód muzułmański w pierwszej połowie XVII wieku*, oprac. A. Walasek, Kraków 1980, s. 141–152, W. Potocki, *Wojna chocimska, op. cit.*, oprac. S. Przyłęcki, A. Muchliński, s. I–XVII, także: A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. I–II, wyd. of. z 1990.

przewagę rutenizmów zauważamy w nazwach niewiast, przezwisk, zjawisk i przejawów życia religijnego, przyrody, co na ogół potwierdzają badania[9].

Przedstawiony tu słownik nie stanowi jednak pełnego i zamkniętego zbioru dla XVII wieku, a słowniki poetów są w stosunku do siebie tylko komplementarne: S. Twardowski — 182 hasła, W. Potocki — 169 haseł, B. Zimorowic — 131 haseł, W. Kochowski — 140 haseł, K. Opaliński — 42 hasła.

U wszystkich wystąpiło 8 haseł: *bisurman* (SXVI[10] 1 raz), *chata* (SXVI nie not.), *ciura* (SXVI nie not.), *duma* (SXVI 203 razy), *hałas* (SXVI 7 razy), *pohaniec* (brak danych), *pop* (SXVI 38 razy), *sajdak* (SXVI 32 razy).

U czterech poetów naliczyliśmy 26 wspólnych haseł, np. *basza, bazar, bies, bohater, bojar, car, cerkiew, gaur, hałastra*; u trzech — 55 haseł, np. *derewnia, drużyna, dywan, dzida, dzynga, emir, giermak, hałła, han, haracz*; u dwóch — 83 hasła, np. *słoboda, sudno, taca, talizman, tłumacz, turek, tymar, wataha, wezyraz, wiedma*.

Pojedyncze hasła u poetów to u S. Twardowskiego 21% (79 haseł), u B. Zimorowica 13,4% (58 haseł), u W. Potockiego 12,3% (46 haseł), u W. Kochowskiego 6,7% (25 haseł) i u K. Opalińskiego 2,4% (8 haseł).

Dla XVII wieku wprowadzenie nowych wyrazów do tekstów wydaje się zjawiskiem ciągłym, np. u S. Twardowskiego w innych utworach znajdujemy tu nie cytowane: *bajdak* 'łodź rybacka', *bałakszyj* 'rybak', *bechter* 'kirys', *dzierga* 'namiot', *janczyk* 'dera', *kazna* 'skarbiec', *przekińczyk* 'zdrajca'; u J. Ursinusa, lwowczyka, w jego gramatyce (1592, 1619) wystąpiły ponadto: *arszyn* 'miara długości', *bezmian* 'miara ciężaru', *czerha* 'warta', *hordowit* 'roślina', *korbacz* 'bicz', *popadyja* 'żona popa', *taśma*. W relacji do Turcji szlachcica Z. Lubienieckiego znajdujemy: *karałasz* 'żołnierz', *kunak* 'postój', *paszyni* 'żona paszy', *tersiman* 'tłumacz', a w kilku zaledwie listach króla, J. Sobieskiego (wrzesień 1683): *hreczka* 'gryka', *kaletka* 'od *kaleta*', *sofa, turczynek* 'chłopiec do posługi'[11].

Wśród analizowanych tutaj wyrazów znajdujemy takie, które można by nazwać obcojęzycznymi wtrętami albo okazjonalizmami, zastosowanymi

[9] Np. S. Kania, J. Tokarski, *Zarys leksykologii i leksykografii*, Warszawa 1984, s. 142.

[10] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XX, red. M. R. Mayenowa, F. Pepłowski, Warszawa od 1962 (skrót — SXVI).

[11] Por. I. Szlesiński, *op. cit.*; H. Wiśniewska, *Wyrazy regionalne w pracach naukowych Jana Ursinusa, profesora lwowskiego i zamojskiego*, „Język Polski" LXXXIII, z. 4–5, s. 246–252; Z. Lubieniecki, *Diariusz drogi tureckiej* (R. 1640), oprac. A. Walasek, *op. cit.*; listy za: A. A. Witusik, *Kopczyk szczęśliwy historii wiedeńskiej*, Lublin 1983 oraz M. Jurkowski, *Rutenizmy i orientalizmy w „Listach do Marysieńki" Jana Sobieskiego. Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław 1984, s. 155–165.

doraźnie dla podkreślenia obcego kolorytu lokalnego[12], których nie notują współczesne ani późniejsze słowniki, np. G. Knapiusza, S. B. Lindego, czy tzw. *Słownik wileński*[13].

Najwięcej takich wyrazów, które nie zadomowiły się w języku polskim, znajdujemy w tekstach S. Twardowskiego: *adziamugłan, auratbazar, azap, bastrama, boluk, ciokał* (ale mamy: *szakal*), *ciorba, ciorbadzij, derbent, działałyj, dziamałuk, dziaż, hederl, iczogłan, iczogłanija, kapedzij, kieremsały, kazyłaskier, kizłaraga, manzuł, mussawara, reiż, seraglija, serys, telbug, ulfag, zekir.*

U pozostałych poetów tego rodzaju zapożyczeń mamy znacznie mniej, np. u W. Potockiego: *ałtan, cybeby* (SXVI 1 raz od M. Reja), *helik|holik, hladon, haramża, panhaty, pohończa, skomon*; u B. Zimorowica: *huńko, skomoros, sołowij*; u W. Kochowskiego: *rekutyt, serdyt, tewterder.*

By ułożyć pełny słownik zapożyczeń dla XVII wieku, należałoby dokonać ekscerpcji dużego zespołu teksów, także rękopiśmiennych i użytkowych[14], w których również występowały zapożyczenia. Niemniej badania porównawcze wpływów języków obcych na język polski w XVII wieku dowodzą, że orientalizmy i rutenizmy trzeba zaliczyć do pożyczek stosunkowo nielicznych, gdyż najwięcej wyrazów dostarczały nam łacina i język niemiecki[15].

Sami poeci byli świadomi obcości swojej leksyki, co bezpośrednio zaznaczył S. Twardowski, wprowadzając własne, tu wykorzystane, objaśnienia na marginesie pierwodruku. Natomiast bardzo często poeci włączali wyrazy obce w ciągi synonimiczne, które w znacznym stopniu pozwalają domyślać się ich składników znaczeniowych, np. *Bieli się od opończy i hab zgraja ona*

---

[12] Terminy za: H. Kurkowska, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej (słownictwo rodzime)*, t. II, Warszawa 1982, s. 18.

[13] G. Cnapius, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*, Kraków 1643, *Słownik języka polskiego* przez S. B. Lindego, wyd. II, Lwów 1854–1860, *Słownik jezyka polskiego* wyd. przez M. Orgelbranda, t. I–II, Wino 1861.

[14] Np. J. Kość podaje *kociuba* 'rodzaj pogrzebacza', *kaban* 'wieprz', *mohorycz* 'picie trunku przy kupnie-sprzedaży' (w: *Słownictwo regionalne w XVII–XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze", t. XIII, Wrocław 1988, s. 84), a L. Tymiakin wynotował w testamentach przemyskich zdrobnienia: *czareczka, czapraszka, delijka, kołpaczek, rotruchanik, serdaczek, tasiemki, terlin* 'kaftan' (Rozprawa doktorska IFP UMCS, Lublin 1989)

[15] Np. u S. Chrościńskiego zapożyczenia łacińskie to 52%, niemieckie — 13% (w: K. Siekierska, *Język W. S. Chrościńskiego*, Wrocław 1974, s. 32); u J. Ch. Paska zapożyczenia łacińskie, to 61%, niemieckie — 17%, a ukraińskie 1,8%, tureckie — 1,7% (w: M. Borejszo, *Zapożyczenia włoskie i francuskie w „Pamiętnikach" J. Ch. Paska*, [w:] *O języku i stylu „Pamiętników" Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Rybicka-Nowacka, Warszawa 1989).

Leg 39, *Z któremi nieciężkie mi były żelaza i kajdany dla ojczyzny miłej* Leg 35; *Za wozem wiozą jasyr pojmany: Basze, sedziaki, beglerbegi harde* Lir ep. 21, *Skupujesz wsi, domy, Gęste folwarki i przestrone sioła* Lir III 19; *Albo się basza, albo wezyr boi* Sat 196, *żeś złodzi, ultaj, marnotrawca* Sat 255; *Zburzono monastery i wszystkie klasztory* Siel XV 60, *Ziemia* [...] *z cierpkiemi jeżynami rodzi smeredyny* Siel XIII 104; *Za swoje musułbasy, za garść wełny koziej* Wch 177, *Układali* [...] *prowianty różne, Ci w skórzane samary, drudzy w wozy próżne* Wch 351.

Wyraźne różnice dostrzegamy w utworach nie tylko w liczbie wprowadzanych zapożyczeń, ale także w ich kontrastowej czasem ekstensji, nawet w wyrazach popularnych w XVI wieku, np.

basza: Pot 33 razy, Tw 28 razy|Koch 6 razy, Op 1 raz, Zim brak,

cerkiew: Zim 13 razy|Tw, Pot, Koch po trzy razy, Op brak,

sułtan: Tw 9 razy|Pot 1 raz, Koch 2 razy, Opal i Zim brak,

wezyr: Tw 117 razy, Pot 37 razy, Koch 17 razy|Opal 1 raz, Zim brak.

Częściowe zestawienie tu analizowanego zbioru z danymi SXVI wieku (do hasła *odzież*) pozwala wnioskować, że około 40%, to wyrazy już powszechne w tym czasie. Dotyczy ta uwaga szczególnie zapożyczeń właściwych, tj. wyrazów, które wraz z formą wnosiły nowe znaczenia, np. *alkoran* SXVI 19 razy, *aspra* SXVI 29 razy, *atłas* 37 razy, *bałamut* 20 razy, *basza* 143 razy, *beg* 296 razy, *bojar* 60 razy, *buława* 28 razy, *car* 259 razy. Ale również zapożyczenia semantyczne, mające synonimy rodzime, miały w XVI wieku znaczną frekwencję, np. *bies* 6 razy, *bohater* 24 razy, *czaban* 11 razy, *derewnia* 4 razy, *duma* 203 razy, *hałas* 7 razy, *hultaj* 24 razy, *kaleka* 4 razy, *klacz* 15 razy, *kolasa* 24 razy.

Zgodnie ze spostrzeżeniami badaczy[16] zaledwie kilka haseł posiada dwa znaczenia, np. *bazar* — rynek i wóz z towarem, *duma* — pycha i pieśń, *dywan* — rada i kobierzec, *kotiucha* — pies i przezwisko, *oda* — koszary i oddział żołnierzy, *sielanka* — wieśniaczka i utwór pasterski, *sobaka* — pies i przezwisko, *tulipan* — zawój i kwiat, *wałach* wytrzebiony koń i przezwisko.

Zagadnieniem, które wymagałoby wnikliwej analizy na podstawie rękopisów, byłoby określenie stopnia adaptacji fonetycznej wyrazów. Z zastosowanej pisowni w drukach można wnosić o wariantach artykulacyjnych, charakterystycznych dla XVII wieku, np. znajdujemy protetyczne *h* na początku i wewnątrz wyrazów (*horda*|*orda, hultaj*|*ultaj, kihaja*|*kiaja, sołhak*|*sołak*); rozszerzenia i zwężenia *e, o* przed spółgłoskami półotwartymi (*bończuk*|*buńczuk, bandora*|*bandura, bohater*|*bohatyr, spahij*|*spahiej*),

[16] J. Damborsky, *Wyrazy obce w języku polskim (próba klasyfikacji)*, „Poradnik Językowy" 1974, s. 341–355.

mieszanie spółgłosek szczelinowych zębowych z dziąsłowymi (*szaraj*|*saraj*, *szpahij*|*spahij*, *szołhak*|*sołhak*, *szorbet*|*sorbet*), spółgłosek twardych ze spalatalizowanymi (*adzamugłan*|*adziamugłan*, *hodża*|*hodzia*, *czura*|*ciura*, *missura*|*misiurka*).

Kilka przykładów dowodzi mieszania grup deklinacyjnych i skracania wyrazów w przypadkach zależnych, np. *kady*|*kadyj*, *klacz*|*klacza*, *ciorbadzij*|*ciorbadź*, *seraglija*|*seragla*, *działałyje*|*działałem wojnę wołać nakazano* Leg 165.

Wyrazom orientalnym zawdzięczamy serie słowotwórcze, obce językowi polskiemu i formacjom z elementami *-n-* oraz *-j-*[17], tj. zakończenia wyrazów na *-an*, np. *alkoran*, *ałtan*, *buzdygan*, *czaban* (30 haseł) oraz *-yj*|*-ij*, np. *kadyj*, *spahij* (5 haseł). Adaptacja do polskiego systemu słowotwórczego przejawia się w obocznościach derywatów[18], np. *pohanin*|*pohaniec*, *bisurman*|*bisurmanin*|*bisurmaniec*, jak widać, niezbyt licznych.

O zadomowieniu świadczą wyrazy pochodne (51 haseł), np. *hordyniec*, *kobeźnik*, *wałaszek*, *bohaterka*, *mahometyzm*, *kabacik*, *talażka*. Dowodzi tego również uznanie kilkunastu rutenizmów za naruszające ówczesną normę przez J. K. Woynę, który umieścił w słowniku *Vocabula polonica obsoleta, barbara et inusitata*[19] (przy podręczniku gramatyki, Gdańsk 1690), następujące tu cytowane wyrazy: *czeremcha*, *czereśnia*, *derewnia*, *grabież* (tu: *rabież*), *koścień* (tu: *kiścien*), *latopis*, *mir*, *przystaw*, *wiedma*, *wiekiera*, *wzbiesić się* (tu: *bies*).

W badaniach dzisiaj uznaje się napływ orientalizmów za zamknięty, w przeciwieństwie do wyrazów ukraińskich, białoruskich i rosyjskich[20]. Dlatego warto stwierdzić, które z omówionego zbioru funkcjonują w polszczyźnie. By tego dokonać, porównaliśmy hasła w popularnym *Słowniku języka polskiego*[21], co pozwoliło wyliczyć, że ponad 150 wyrazów znajdujemy bez kwalifikatora|z kwalifikatorem o pochodzeniu hasła oraz z kwalifikatorami o tym, że wyraz powstał w dawnych czasach.

---

[17] S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, s. 191–194, 197–199.

[18] H. Rybicka-Nowacka, *Staropolskie postacie oboczne wyrazów pochodzenia obcego. Z polskich Studiów Slawistycznych*, s. 4, „Językoznawstwo", Warszawa 1972, s. 305–310.

[19] Za: *Wypowiedzi o języku i stylu w okresie staropolskim*, t. II, oprac. J. Puzynina, Wrocław 1963, s.v.

[20] B. Walczak, *Wpływy węgierskie i turko-tatarskie*; J. Rieger, *Rodowód i dzieje polszczyzny na kresach*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993, s. 503–504, 548–567.

[21] *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I–III, Warszawa 1978, 1979, 1981 (dalej: SJP).

Orientalizmy: *aga*, *arab* (tu: *arabczyk*, *arabin*), *arbuz*, *arkan*, *atłas*, *bachmat*, *bajram*, *bałamut*, *ban*, *basałyk*, *basza* (hist.), *bej* (hist.), *bukłak* (przestarz.), *bułat* (hist.), *buława*, *burka*, *buzdygan* (hist.), *czaprag*, *czara*, *czekan*, *delia* (daw.), *dzianet* (książk.), *dzida*, *dziryda*, *emir* (inne znacz.), *giaur* (daw.), *(c)han* (hist.), *haracz* (hist.), *hegira* (inne znacz.), *hodża*, *horda*, *imbryk*, *jarmołka*, *janczar* (daw.), *janczarka* (daw.), *jasyr* (hist.), *juki* (przestarz.), *kabat* (przestarz.), *kaftan*, *kajdany*, *kaleka*, *kalectwo*, *kańczug*, *karawan* (inne znacz.), *karawana*, *kawa*, *kiścień* (daw.), *kobza*, *kołczan*, *kołpak* (daw.), *kosz* (hist.), *kotara*, *kulbaka*, *majdan* (przestarz.), *mameluk* (hist.), *meczet*, *misiurka*, *mirza*, *musat*, *muzułmanin*, *opończa*, *papucie*, *rotruchan*, *rumak* (książk.), *safian*, *seraj*, *surma*, *szach*, *szachy*, *taca*, *tafta*, *tapczan*, *tawuła*, *temblak* (hist.), *teorban* (daw.), *tulipan*, *wezyr*.

Natomiast 7 wyrazów orientalnych uznaje się za polskie, gdyż nie mają kwalifikatorów o swoim pochodzeniu: *bisurmanin*, *ciura*, *czarka*, *kucza*, *mahometyzm*, *serdak*, *tłumacz*.

Rutenizmy: *ataman*, *bandora*, *buhater* (z tur.), *bohaterka*, *bojar* (hist.), *buhaj* (z tur.), *buńczuk* (z tur. hist.), *car* (daw.), *carewicz*, *carstwo*, *chata*, *chatka*, *czajka* (daw.), *czambuł* (z tur., daw.), *czereda*, *czeremcha*, *czereśnia*, *dera* (z tur.), *dereń*, *diak*, *hałas*, *hałastra*, *hołoble*, *hołota* (pogardl.), *hołubiec*, *hołysz* (przestarz.), *hultaj* (przestarz.), *kureń*, *latopis*, *monaster*, *nahajka* (z tat.), *pierogi*, *pop*, *porohy*, *rohatyna*, *rozhowor*, *rubel*, *rubież*, *samopał*, *szaławiła*, *szarańcza*, *szarawary*, *tuman*, *wałach*, *wataha* (z tat.), *werteby*.

Bez kwalifikatorów wystąpiły: *bies*, *cerkiew*, *ćma*, *druh* (rzadki), *drużyna*, *duma*, *hodyniec*, *klacz*, *kołtun*, *krynica* (książk.), *odzież*, *pieczara*, *pobratymiec*, *portki*, *(g)rabież*, *sielanka*, *sioło*, *upiór*, *wiedźma*.

Porównanie ukazuje, że spotyka się rozbieżności w sądach, dotyczące genezy wyrazów, co jest zrozumiałe ze względu na interferencje rozmaitych wpływów na użytkowników języka przez wieki[22].

Niemniej dotarcie do źródeł bezpośrednich z XVII wieku, jakimi są liczne diariusze, relacje, pamiętniki, sprawozdania z pobytów w Turcji, skłania do dyskusji, czy za rutenizmy uznać w języku polskim, np. *aspra*, *baczmag*, *horda*, *kaftan* (był to zwyczajowy prezent dla członków poselstwa od wezyrów), *kajdany*, *opończa*[23]; lub np. *basza*, *czausz*, *czołdar*, *janczar*,

[22] Np. M. Łesiow, *Polsko-ukraińskie oboczności leksykalne w gwarach pogranicza*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, t. V, Warszawa 1978, s. 279–286; H. Popowska-Taborska, *Geneza ukrainizmów w dialektach kaszubskich*, [w:] *Języka a kultura*, t. VII, red. J. Mackiewicz, J. Siatkowski, Wrocław 1992, s. 41–46.

[23] T. Minikowska, *op. cit.*

kałauz, meczet, munsztułuk, murza, sułtan[24], gdyż mamy tu orientalne zapożyczenia bezpośrednie.

Analiza tekstów pisanych użytkowo bezspornie dowodzi, jak szybko Polacy wprowadzali obce, w tym także orientalne, słownictwo do swojego języka, nazywając zauważone realia zgodnie z usłyszanym w obcym kraju brzmieniem, bez korzystania z pośrednictwa języków trzecich[25]. Odbiciem tego faktycznego stanu jest tu przedstawiona leksyka, służąca do kreacji świata w utworach poetów barokowych XVII wieku.

RÉSUMÉ

Au XVIe et au XVIIe siècles il se produisit un afflux important d'emprunts aux langues orientales. La recherche faite par l'auteur de l'article a eu pour objet l'examen des relations entre le nombre d'emprunts et la convention poétique d'un texte littéraire. L'auteur a analysé les oeuvres de W. Kochowski, W. Potocki, B. Zimorowic, S. Twardowski et de K. Opaliński, dont il a tiré 374 expressions.

L'analyse a confirmé que c'était surtout la thématique des oeuvres qui déterminait l'incorporation des emprunts. Le polonais a accueilli beaucoup d'emprunts (noms de personnes, de locaux et d'édifices, de vêtements, de tissus, de bijoux, de nourriture, d'ustensiles de ménage, d'armes, de véhicules et de leurs pièces détachées, de monnaies, de taxes, de prestations, d'instruments de musique, de phénomènes atmosphériques, de plis du terrain, d'animaux, de plantes, de textes oraux et écrits, d'occupations, de lutte, de sentiments) conformément au son entendu, sans intermédiaire d'une autre langue.

---

[24] K. Margańska, *Rutenizmy w języku Wespazjana Kochowskiego*, Roczn. Nauk.-Dyd. WSP, z. 58, Prace Jęz. III, Kraków 1976, s. 137–189.

[25] Por. np. A. Sajkowski, *Nad staropolskimi pamiętnikami*, Zesz. UAM, „Prace Filologiczne", nr 6, Poznań 1964, s. 88–107.

IV